

politika kritikái, s mint ilyenek folyamatosan felvetik a pozitív alternatíva szükségességét. Jules elemzése egy-egy értelműen pozitívnak minősített kísérletet ír le, melynek során a karibi szigeteken hatalomra jutott forradalmárcsoport a kubai tankönyvekhez hasonló oktatási anyagok kialakítására vállalkozott. Az ismertetett tantervek alapértékei (forradalmi hazafiság, karibi önazonosság és nemzetköziség, pozitív kulturális értékek, a tudomány és kultúra demokratizálása) és története jól ismert a karibi-szigetek ügyében tájékozatlan kelet-európai olvasó számára is. A kubai tanácsadók által végrehajtott oktatásfejlesztés látványos eredményeinek ismertetését nem követi a sokszínűség és szabadság értékeinek továbbéléséről szóló vizsgálat. Jules tanulmányához többféle viszonyulás képzelhető el. A kelet-európai *józan ész* gúnykacaja aligha hordoz tudományos értéket, így elemzési módszerként aligha használható. Ugyanígy félrevezető lehet az a polgári *common sense* álláspont is, amely a kelet-német és szovjet tankönyvpolitika mértékére hívja fel az amerikai neomarxisták figyelmét: Apple és társai a baloldali *schismák és eretnokségek* tudóinak fölényével utasítanak el a szovjet örökséggel való összehasonlítást. A recenziens megközelítése egy harmadik értelmezést képvisel: Grenada, az a világtól elzárt kis karibi sziget éppen azért lehet alkalmas forradalmi kísérletek kivitelezésére, amiért Makarenko büntetőtelepe vagy Morus Utópiája. A *szigetszerzés* biztosítja azt az elzártágot, amely a kísérletezéshez elengedhetetlen súlytalan, következmény nélküli terepet adja. Ugyanebből a súlytalan és következmény nélküli szigetletről fakad viszont az is, hogy a grenadai esetnek semmilyen példaértéke vagy hatása sincs a polgári világrend bonyolult szövetére. Nem fontos, nem érdekes, legfeljebb a kötetet szerkesztő Michael Apple és barátai számára.

(Michael W. Apple & Linda K. Christian-Smith (eds): *The Politics of the Textbook*. New York, Routledge, 1991.)

Setényi János

MIT NE OLVASSON JANCSIKA?

Régóta tudjuk, hogy a Grimm mesék vértől csöpögő történeteitől meg kell kímélnünk a gyermekeinket. Ajánlatosabb, ha alacsony kalóriatartalmú joghurttal tömjük őket, mert így azt is megelőzhetjük, hogy horizontálisan hátrányos alkatiak legyenek. Ha valaki azt hiszi, hogy kövéret kellett volna mondani, vegye meg az európai mesék legújabb amerikai kiadásából mondjuk A három kismalac címűt. Ha szemüveg helyett kontaktlencsével jól leplezi részleges látásbeli akadályoztatottságát, már semmi sem fogja meggátolni abban, hogy a modern korok szellemében ártt mesében tanúja legyen a horizontálisan hátrá-

nyos kismalacok győzelmének az intellektuálisan kevésbé gyors farkas felett. Nem a mese vagy a győzelem, hanem a helyes szóhasználat a fontos.

Nem tudhatjuk, még milyen magasságokba csap a neológusi láz az Egyesült Államokban. Azt még könnyen felfogtuk, hogy a kellemetlen konnotácót szerzett etnikai csoportnevek helyett „bennszülött amerikai” vagy „afrikai amerikai” elnevezéseket használnak. De – tekintve a nem lankadó amerikai kulturális befolyást kontinensünkön – például milyen jövőt jósolhatunk a holland-magyar kapcsolatoknak? A táplálkozási szokásainkból eredően horizontálisan hátrányos nemzeti alkattunknak milyen esélye van a vertikálisan előnyös hollandokkal szemben?

Az eddigi badarsággal remélhetőleg sikerült felkészíteni az olvasót az Egyesült Államokbeli (továbbiakban: amerikai) tankönyvcenzúráról 1992-ben megjelent könyvre: „Mit ne olvasson Jancsika?”

Tankönyvi cenzúra

Azt gondolná az ember, ha kelet-európai, hogy mindent tud a cenzúráról és öncenzúráról. Esetleg az Elbán inneni kontextusban igen. De *Joan DellFattore* könyve számunkra új fényt vet a kérdéskörre: izgalmas pertörténeteket olvashatunk az iskolai olvasmányok szelekciójáról, korlátozottságról és korlátoltságról, multikulturáról és liberalizmusról, egy sajátos piacról és fogyasztóiról. A Mississippin mentén mi a cenzúra mozgatórugója?

A könyv szerzője egy alkalommal középiskolai irodalomtanároknak tartott továbbképzést. Némi zavar után kiderült, hogy a Rómeó és Júlia diákkönyvtári kiadásából mintegy háromszáz sor hiányzott. Nemcsak az erkélyjeleket, minek következtében két jó pajtás balszerencséjére zsugorodott a történet, hanem számos olyan szakasz is kimaradt, melyben a hitről, a szülői hajthatatlanságról, gyermeki engedetlenségről van szó.

Joan DellFattore kutatásba kezdett: mi készíthet egy kiadót, hogy egy Shakespeare-darabot tetemesen megcsontva adjon ki? Mi lehet akkor a márkanévvel nem jelzett szövegek mögött?

Figyelmét az is felkeltette, hogy az 1980-as évek kezdetétől (Reagan elnöksége idején) megszaporodtak az országos visszhangot kiváltó ún. tankönyvperek. DellFattore ezek alapján járja körül a tankönyvi cenzúra kérdéskörét. A könyv első fejezetét lehet hitetlenkedve olvasni, a szerzőt liberális elfogultsággal vádolni. A könyv nagyobbik részében azonban a periratokon alapuló tények (s a tetemes hivatkozásjegyzék) magukért beszélnek.

Tennessee állam „Mozert” néven közismertté vált tankönyvi vitája öt éves pereskédést hozott. A szülők be akarták tiltatni egy új általános iskolai olvasókönyv-sorozat használatát arra hivatkozva, hogy a történetek túlnyomó többsége – köztük a Hamupipóke és az Óz, a nagy varázs-

ló – sérti vallásos meggyőződésüket. Arkansas „McLean pere” fél évszázaddal a híres majomper után az evolúció helyett a teremtésmélet kötelező iskolai oktatásáért folyt. A „Smith-per” eredményeként egy megyei bíróság betiltotta 44 tankönyv használatát arra hivatkozva, hogy valamennyi alkotmányosért: a világi humanizmus mint vallás szószólói, s ily módon sértik egy másik vallás, a protestáns fundamentalizmus érdekeit. Vallás-c az „emberhű”, a világi humanizmus? Maradtak olyan államok, melyeket nem sikerült meggyőzni, hogy éppen a szabad vallásgyakorlás alkotmányos jogának biztosítása érdekében áll a humanizmus „vallástalansága” a tankönyvek eszmiségének középpontjában.

A helyi iskolaszékeket vagy területi oktatási bizottságokat a magukat fundamentalistának valló szülők perelték be. A vallási fundamentalizmus ebben a kontextusban a (fehér) keresztény protestantizmust jelenti, mely – tudvalevőleg – az Egyesült Államok demokráciájának talpköve. A protestáns fundamentalisták a közömbös állampolgárokkal szemben minden követ megmozgatnak azért, hogy az amerikai gyermekeket megmentsék a romlástól. A tankönyvek ellen tiltakozók fő érve: a hagyományos családmodell, vallási és hazafias témák megjelenítése helyett az új tankönyveket előntötte a multikulturalizmus, a környezetvédelem és a globális problémák özöne. Veszélyben a család, az amerikai image és a kapitalizmus.

A legújabbakat megelőző olvasókönyvekben a szövegek és az illusztrációk „rendes” eszméket sugalltak: (fehér) papa megreggelizvén öltönyben indul munkába, (fehér) mama kötöbön készíti az ebédet, s mosolyogva pillant engedelmességyerekeire. A kisfiúk fára másznak, és legfőbb vágyuk, hogy hazájukat fegyverrel a kézben megvédjék, a kislányok boltost játszanak és négy saját gyermekről álmodnak. A polgárjogi mozgalmak „megméltelyezik” az újabb tankönyveket: megjelentek a nők nem hagyományos szerepekben, az olvasztóegylet más etnikumai, a nyitás a világ felé és a globális problémák.

Mindez zavaró és felháborító, mert a Biblia érvényességét kérdőjelezi meg, és ezzel az amerikai életformát veszélyezteti. Az engedelmesség helyett a kreatív gondolkodásra tanítás a szülők tekintélyét vonja kétségbe. Egy pecázó kislány illusztrációja azt az üzenetet sugallhatja, hogy más női szerep is létezik, mint a családanyaság. A nagyvárosi nyomorban élők saját maguk hibázthatók helyzetükért. A nemzetközi együttműködés szorgalmazása az Antikrisztus világhuralmát készíti elő. A környezetvédelmi akciók kihívást jelentenek Isten akarata ellen. A gyerek fejébe azt a gondolatot ültetni, hogy a teremtés ember által korigálható, istenkáromlás. Más vallású népeket úgy bemutatni, hogy vallásukat nem tévelyedésnek nyilvánítani, azaz az egyetlen helyes választ nem megadni, a társadalmi béke alálásását jeleníti...

E kérdések körül zajlanak a perek, s ezek alapján definiálja a szerző, mit ért tankönyvcenzúrán. A szükséges szelekciót, a helyi igények racionális érvényesítését nem tekinti annak, hiszen a mindenkor tananyag meghatározásának lényege a válogatás: ami bekerül, az valami más kihagyásának árán kerül be. Sőt, egy nem totalitárius berendezkedésben természetes, hogy különböző szinteken érdekképviseleti beavatkozás történik a döntési folyamatokba. A tankönyvek esetében önmagában is jelentős meghatározó erő, hogy egy tanév adott óraszámát, a korcsoport sajátosságait figyelembe kell venni. A kérdés az, hogy a beavatkozás mikor szakmai jellegű, és mikor történik kísérlet arra, hogy politikai és jogi nyomásgyakorlással az oktatás tartalmi cenzúrájára kerüljön sor.

A vizsgált peresetekből a szerző arra a következtetésre jut, hogy a vallási fundamentalizmus ill. a „politikailag helyes szélsőségség” beavatkozása tekinthető valódi tankönyvcenzúrának. A „politikailag helyes” elnevezés divatos fogalommmá vált a legkülönbözőbb emberi jogi mozgalmak jelölésére. Ezek aktivistái kétféleképpen befolyásolják a tankönyvkiadást. Nem minősül cenzori tevékenységnek az a törekvésük, hogy a legkülönbözőbb kisebbségek és a nők megfelelő súllyal szerepeljenek a tankönyvekben. Szélsőséges csoportjaik azonban másik irányból ugyanabba a hibába esnek, mint a fundamentalisták: az „ilyen a világ” leírása helyett az „ilyennek kellene lennie” érvényesítéséért küzdenek. Szeretnének minden olyan passzust eltüntetni, mely a nőket például a hagyományos szerepekben ábrázolja, s a történelmi adósság törlesztését hangoztatva a kisebbségek csak pozitív bemutatását tartják megengedhetőnek.

A cenzúra megjelenési formáinak közös nevezője tehát az a logikai bukfcenc, mely szerint egy vélemény szabadságának és megjelenítésének védelmezői egy másik vélemény elnyomása, meg nem jelenítése árán kívánnak nézeteiknek érvényt szerezni. A perek kimenetelére nincs közös recept. Mivel az oktatásügy állami, és nem szövetségi állami kézben van, az egyes államok a választói csoportok és az érdekvédelmi szervezetek aktuális nyomásának megfelelően alakíthatják oktatáspolitikájukat.

A mi ismereteink szerint sem meglepő, hogy a tankönyvi perek nagy része a déli, konzervatív hagyományokban erősebb államokban zajlott és zajlik. A tankönyvpiac működése miatt azonban az egész országra kiterjed hatása.

A piac diktál

Egy kevés beszédű, de hatékony amerikai detektív fejével gondolkozva nevezzük meg az alapfeladatot: Keressd a pénzt!

A tandíj ellenében a magániskola megteheti, hogy kis kiadónál megjelenteti a felekezeti, pedagógiai, erkölcsi, stb. meggyőződését pontosan tükröző tankönyveket, s az

állami iskola konkurensként jelenik meg az oktatásügy piacán. A szülő választhat: vagy tandíjat fizet az ideológiaiilag megfelelő magániskolának, vagy, ha ezt nem teheti, az adójáért cserébe igényt tart az állami oktatás tartalmi kontrolljára. Ez a jogos igény vezet szélsőséges esetekben perekhez. Azokban az államokban, ahol oktatási szakemberekből álló állami tisztviselők a fő döntéshozók, kevés a tankönyvper. Ahol több a választott funkció, a politikai nyomásgyakorlás egyik lehetséges területe az oktatásügy. Delfattore említ olyan eseteket, amelyben a tankönyvper kiindulási pontja a szokásostól eltér. Egy megyei oktatási bizottság fundamentalista választóinak bizalmát azzal hállalta meg, hogy a természetelmélet tanítását uctte kötelezővé a megye iskoláiban. S mit tehet ilyen esetben az a szülői csoport, aki nem hiszi el a gyereke földrajzkönyvének, hogy a Föld ötezer éves, és az ember földi történetének kezdetére a Flintstone család a legjobb példa? Pert indít... A peréken pedig legszorgalmasabban a kiadók jegyzetelnek. A tankönyvkiadóknál váltják át ugyanis az ideológiai és politikai érdekeket – nem is olyan apró – pénzre.

A perekről híres déli államok, Texas vagy California, sokkal nagyobb piacot jelentenek egyszerűen népességük számánál fogva, mint a szolid Maryland vagy Delaware. A nagy államok „hitele” miatt nagy példányszámban nyomtatható tankönyvek országos terjesztésre is kerülnek, sőt ebből a kínálatból válogatnak gyakran a nem felekezeti magániskolák is. Bármit hisznek is a tananyagfejlesztés elefántcsonttomyában a nemzet felemelésén munkálkodók, a kiadók már tudják: a tankönyv is egyfajta Coca-Cola: eladandó termék. A kereskedelmi folyamat meghatározó eleme pedig a fogyasztó, tehát az állami vagy regionális oktatási bizottság ill. a helyi iskolaszékek.

Olyan tankönyvet lehetetlen készíteni, ami mindenkinek tetszik, de arra lehet törekedni, hogy a lehető legkevesebb kifogás érkezzon. Így a tankönyvi cenzúra látványos-hangos pereri hatásukban egyszerűen eltörpülnek a kiadói öncenzúra mellett. Delfattore könyve utolsó három fejezetét ennek a jelenségnek szánja. A kutató kétségbeesésével tájékoztat arról, hogy a kiadói öncenzúra működése gyakorlatilag dokumentálhatatlan. Más termékekhez hasonlóan a tankönyvgyártók is védik üzleti titkaikat, a szöveggondozás belső folyamatába avatadan nem tekinthet bele.

A *What Johnny Shouldn't Read* megjelentetésének egyik célja annak bizonyítása, hogy a tananyag tartalmi kérdéseiről elsősorban nem a szakemberek döntenek. Változatos iskolázottságú szülők, bizonyos számú évre választott politikusok és a piaci törvényeket mindennél fontosabbnak tartó üzletemberek játszanak jelentős szerepet abban, hogy mi kerül az iskolapadokra. A fanatizmus, a politikai érdek, az üzleti racionalitás döntőbb tényező, mint a szakmai szempont.

Milyen lépés segítheti a szakmai szempontok jobb érvényesülését az amerikai tankönyvekben? A decentralizáció,

az iskolák vagy települések saját kiadásai irányába vezet az út, hogy a szabadságjogok és a helyi érdekek csorbítatlanul érvényesülhessenek? Vagy a centralizáció irányába? Meg kellene hogy születessen a nemzeti alaptanterv, mely eldöntené a vitát a nemzeti érdek kitüntetésével? Bármelyiket is gondoljuk járhatónak, ne felejtjük el, hogy ez a nemzet ötven országnyi tagállamból áll. Hány helyi érdekre bontható? Hogyan hozható az érdek összemzeti szintre?

A szerző nem tudja, melyik tendencia bizonyul majd erősebbnek. Valószínűleg marad a jelenlegi felfogásbeli megosztottság, s nemcsak a kiadók, hanem a bíróságok hivatali kötelessége is lesz a tankönyvvolvasás.

Ami pedig a cenzúra jövőjét illeti, idézzünk a szerző záró mondataiból: „Gyakran megkérdezik tőlem: »Hogyan akadályozzuk meg azokat, akik bele akarnak szólni a tankönyvek tartalmi kérdéseibe?« Megakadályozzuk őket, de miben? Abban, hogy pert indítsanak, ha nem tetszik nekik, amit a gyermekük az iskolában tanul? Vagy abban, hogy olyan jelölteket támogassanak a választási kampányok során, akik a nézeteiket fejezik ki? ... A helyzet változatlan marad, amíg csak a cenzúra hívei aktívak demokratikus jogaik érvényesítésében.”

(Joan Delfattore: What Johnny Shouldn't Read. Textbook Censorship in America. Yale University Press, 1992.)

Kovács Katalin

POLITIKAI VÁLTOZÁSOK ÉS AZ OKTATÁS KELET-EURÓPÁBAN

A vasfüggöny csodásan látványos és gyors leomlása 1989-ben a volt szovjet blokk országaira irányította rövid időre a világ (de legalábbis Európa) társadalomtudósainak figyelmét. Tanácskozások, elemzések sora jelzi ezt a hirtelen feltámadt, ám mára jócskán lelohadt érdeklődést. A recenzens három, a térség oktatási változásainak elemzésére frissen összehívott tudományos tanácskozás anyagával kívánja megismertetni az érdeklődő olvasót. Az 1991 júniusában Frankfurtban, az ugyanazon év nyarán Oxfordban ill. novemberében Oslóban tartott szemináriumok anyagából szerkesztett kötetek számos közös erényt és hibát mutatnak. Többek között azt, hogy dokumentatív erővel élénk tárják az akkori kissé felfokozott, lelkes hangulatot, amely mind a nyugati, mind a keleti kutatókat elárasztotta; hogy fényképszerű pontossággal rögzítettek (mára már többnyire túlhaladott) pillanatnyi elveket, nézeteket és adatokat; hogy megőriztek olyan gondolatokat, melyeknek végig- és továbbgondolására máig nem jutott időnk. E kötetek (és más hasonló társaik) dokumentumai annak a történeti pillanatnak is, amikor Európa évtizedekkel ezelőtt mesterségesen elválasztott keleti és nyugati térsége